

ФРІДРІХ НІЦШЕ.

Від якогось часу зачинають появляти ся в українській літературі слабкі проблiski модернізму. Наші молоденькі модерністи висувають несміливо ще свою „голу душу, голу індивідуальність“, яка може творити лише в хоробливій, нервовій, горячквій стадії, окружена сонними, галюцинаційними привидами, візіями викликаними алькоголем, пончем, абсинтом, змісловим розбурханєм, безсонними ночами, неправильним житєм. Несміливо висувають мабуть тому, що не мали ще нагоди познайомити ся докладно з писаннями модерної породи, лише поверхово, фрагментарно. З огляду на сю новітню появу у нас задумали ми спершу подати коротко історію модернізму, вказати на суть його світогляду, його філософії, розібрати важніші його вицьвіти, як от: *A rebours*, *Là bas*, *Le roman d'une nuit*, *Un homo libre*, *Le jardin de Bérénice*, *L'ennemi des lois* і инь. Але опісля залишили ми се, бо всі характеристичні риси модерних напрямків і відтінків сходять ся у філософії Ніцше, яку вважаємо теоретичною синтезою модернізму.

Писаня Ніцше, як і писаня иньших модерністів, се божевільні орґії безоглядного, крайного індивідуалізму; се наруга над нормальним людським духом і його чинниками, над здоровим розсудком (*le bon sens*); се знехтованє психольогічних і льогічних правил думаня. Тут повна анархія в науці, філософії, етиці, релігії; тут погорда для угнетених, пригноблених, неосвідомлених мас, тут іронічно-саркастична насмішка над демократично-поступовими стремліннями і прямованями; тут повна воля невгамованих інстинктів і диких, иноді варварських забаганок одиниці. Але не випереджаймо нашого погляду, аби нам не закинули односторонности...

Фрідріх Ніцше родився 15 жовтня 1844 р. в селі Рекен, Саської провінції Прус, де його батько був пастором. По родинним традиціям предки його мали походити з польського шляхетського роду, що під натиском релігійного гнету як протестанти мусіли покинути коло 1715 р. Польщу і шукати нової вітчизни в Німеччині. Робить се прадід Фрідріха Готгельф Енгельберт Ніцше, син якогось Нецкого. Про се згадує сам Ніцше в автобіографічному нарисі в 1883 р., де між иньшим ось що пише: „Любив я думати про право польського шляхтича, що своїм одним veto уневажнював постанову цілого збору“. В 1849 року помер батько, а мати з сином і молодшою о три літа донькою Елізабетою переселила ся до близького містечка Наумбурга. Тут Фрідріх скінчив міську школу, інститут Вебера і ходив до тамошньої гімназії. Як гімназист любив дуже музику, головню інтересували його клясики: Моцарт, Шуберт, Гайди, Мендельзон, Бетовен. Під їх впливом почав і сам компонувати; замилуване до музики не покидало його й пізнійше; він скомпонував навіть оперу. В 1858 р. прийнято його до школи в Шультсфорті, звідки вийшли голосні письменники, як Кльошток, Шлегель, Фіхте, Ранке і инь. Шість літ пробув у тім заведеню з військовою карністю. Читав багато приватно. Вже тут проявив нахил до клясичної філльоогії. Під кінець гімназьяльних студий розчитував ся в творах американського філософа Емарзона, що легковажить історію, а головну вагу кладе на права індивідуальности. Се мало опісля великий вплив на його сьвітогляд. Рік 1864 посьвятив приготуваню до матури; в осени того року зложив іспит зрілости. Вволяючи волю родини слухав у першому році (1864—1865) на Боннському університеті викладів теології і філльоогії, та невдовві залишив богословські науки. Опісля провів чотири семестри (1865—1867) на університеті в Липську на ненастанній філльоогічній роботі, що швидко звернула на него увагу визначного професора клясичної філльоогії Рітшля. В осени 1867 р. пішов відбувати військову службу, яка промайнула для нього не без пригоди. Сідаючи на коня роздер собі два грудні мускули. Се було причиною тяжкої хвороби. За те пустили його скорійше на волю в ранзі резервового офіцира. В жовтні 1868 р. вертає на університет, аби приготувити ся до докторату. Одначе зайшли такі обставини, що промованє зробили зайвим. В Базилеї завакувала катедра клясичної філльоогії. Професор Вільгельм Фішер відніс ся до Рітшля, чи не

можна би покликати Ніцше на се місце. Рітшль горячо припору- чив молодого вченого. Вкоротці іменовано його професором Бази- лейського університету з річною платнею 3000 франків. В поло- вині цвітня мав зачати виклади, не ставало йому отже часу, аби міг виготовити докторську дисертацію, а без докторату по прий- нятому звичаю якось ніяково було вказувати ся на катедрі. Лип- ський університет прийшов йому з підмогою в тім клопоті. На основі до тепер написаних праць признав йому титул доктора.

Десят літ (1869- 1879) професорської діяльності, яку зачав 28 мая вступною промовою „Гомер і клясична фільольогія“, про- вів доволі приємно відповідно до стану свого здоровля; увійшов у приятні відносини з істориком Буркгардом, Фішером, з теоло- гом Овербеком, з Вагнером і його жінкою Козімою, що жили у віллі коло Люцерна. В марті 1870 р. став звичайним професором: платня збільшила ся з 3000 на 4000 фр. Німецько-французька війна пе- рервала наукову його роботу. Добровільно за дозволом власти йде до війська, аби доглядати хорих. Одначе конституція його орґа- нізму не дала йому довго проживати у воєнному шумі. Ся служба підкосила його здоровле. Розхорував ся і мусів вертати до дому. Від сеї хвилі знемагав чим раз більше з кожним роком. Мучать його часті і сильні болі голови. Через них мусів покинути 1879 р. катедру раз на все і пробувати по різних лічних заведеннях. Стан свого здоровля описує Ніцше в листі до Брандеса з р. 1888 ось як: „Коло 1876 р. погіршило ся моє здоровле. Провів я тоді зиму в Соренто. Не поліпшило ся. Нечувано болюче і уперте терпіне голови підкошувало всі мої сили. Згодом дійшло до так безмежного, постійного болю, що рік мав тоді для мене 200 днів. Хороба мусіла мати причини вповні місцеві, при браку всякої невропатологічної основи. Не мав я ніколи проявів умового заво- рушення: навіть горячки, ані омліня. Мій живчик був тоді так по- вільний, як живчик Наполеона I. (60). Моєю спеціальністю було витримати нечуваний біль з повною сьвідомостю через два до трох днів по черзі, при чім викидав я заєдно флегму. Розповсюджено поговірку, що я в домі божевільних (і що я помер навіть там). Се була крайня нісенітниця. Навпаки, мій ум доспів навіть в тім страшнім часі. Сьвідчить про се „Денниця“, яку написав я в про- тягу невимовно страшної зими в Генуї, подалеки від лікарів, при- ятелів і кривих. Ся книжка — се рід „дінамометра“ для мене, написав я її при мінімальному напруженю сили і здоровля“.

Від р. 1882 зачало моє здоров'я поправляти ся, очевидно дуже повільно: здавало ся, що минув крізіс (мій батько помер дуже молодо, як раз у тім самім році житя, в котрім був я найближше смерти). І нині ще мушу бути нечувано обережний; певні умови кліматичні і метеорологічні для мене доконечні. Не в виборі, але з примусу проваджу літо в Енґадіні, зиму на Рівієрі... Зрештою хвороба принесла мені найбільшу користь — визволила мене, привернула мені віру в самого себе... І я з інстинкту хоробрий звір, навіть військовий. Довгий опір привів до розпуки мою гордовитість. Чи я філософ? Але щож кому де того! Періодичні болі голови закінчили ся нещасливо. В 1889 р. Ніцше збожеволів. Ніч божевілля не розвидвила ся вже більше для нього. Дня 25 серпня 1900 р. смерть визволила його від того нещасного стану.

Житєнис Ніцше не богатий вишніми подіями. Внутрішніх трагічних конфліктів, як впеvняють його прихильники, було багато. Та ми не вдаємо ся в здогадний психологічний аналіз біографічних подробиць, лише беремо під розвагу те, що полишив нам автор. Уся суть його душі, його індивідуальности, ціле її єство проблискує з його писань. Згадаємо лише, що як чоловік він був дуже ввічливий, ніжний, обережний, мовчазливий, вразливий на красу. Дуже вважав на зверхну корекність, на аристократичний товариський „добрий тон“, тим то все елеґантно одівав ся і прибирав ся в противність иньшим ученим. Любив жіноче товариство, хоча на феміністичний рух накидав ся мокрим рядном. Коротко: зверхне його поведене ярко відбиває від проголошуваної ним етики.

Вчені, що писали про Ніцше, ділять його роботу на три періоди. Проти сего виступила недавно сестра Ніцше. Вона признає лише два періоди: „Перший, в якому Ніцше дійшов до своєї питомої волі. Я рахую перший період від осени 1865, коли зачав ся вплив Рітшля і Шопенгауера, та коли музика Ваґнера опанувала вже його смак, аж до року 1879“*), значить до появи творів „Подоржний і його тїнь“ і „Денниця“. Нам оба сі поділи видають ся невмістними. Годі робити розмежуваня, бо зміст творів Ніцше в повні безсистемний. Одно й те саме повторюєть ся

*) Die Philosophie Friedrich Nietzsches von Henri Lichtenberger und Elisabeth Förster-Nietzsche. Drezden u. Leipzig 1899.

в різних його писаннях, а се повторюванє не прояснює справи, не реасумує погляду, але сновиваєть ся суперечностями, ванеречуваннями попереду сказаною, туманністю і містикою. Тут стрічаємо конільомерат усіх і всього. На першому плані етика, відтак ідештука, історія, культура, природа, наука, релігія, філософія, жіноцтво, політика, державний устрій, суспільно-економічні питання, всякі житєві проблеми і прояви. Що лише виринуло в голові, все те без звязку списував автор. На гордовито проголошувані сентенції не дає ніяких доказів, навіть не трібує сего, про логіку не заходить ся. Уривково кине афоризм, тезу, приповідку і йде прискорено далі. Говорити тут про розмежуваня його діяльности, по нашій думці неможливо. Що тикаєть ся поділу пані Ферстер-Ніцше на два періоди: зависимости й независимости, скажемо, що Ніцше ніколи не був самостійним, независимим. Його твори — се повторюванє в різних змінах і комбінаціях різних поглядів філософів і учених, по найбільше із старинної грецької науки і філософії. Розумієть ся, Ніцше запозичені думки, висновки й гіпотези накручує на свій лад, иноді перевертає до гори ногами, ставить противенство висловленого иньшими, аби лише показати себе оригінальним.

Безсистемність, брак логічного звязку в обговорюваному материялі, швидкі, немотивовані перескоки з одного предмета на иньший, часте повторюванє в суперечними комбінаціями і варіаціями, а відтак уривковий, афоризмовий спосіб писаня, отсе перепони, задля яких творів Ніцше не можна переходити й розбирати в хронологічному порядку. На се обережно й делікатно натякають його прихильники, пр. Брандес (*Menschen und Werke*). Ми піднесемо лише найважнійші риси його світогляду, чи як иньші хочуть, його філософії.

Крім чисто фільольогічних статей, як от: *Zur Geschichte der Theognideischen Spruchsammlung*; *Der Danaë Klage von Simonides*; *De Laërtii Diogenis fontibus*; *Beiträge zur Quellenkunde und Kritik des Laërtius Diogenes*; *Analecta Laërtiana*; *Certamen, quod dicitur Homeri et Hesiodi e Codice Florentino post Henricum Stephanum* (критичне видає); *Der Florentinische Traktat über Homer und Hesiod, ihr Geschlecht und ihren Wettkampf*, вийшли з під пера Ніцше сї писаня: „Гомер і класична фільольогія“ (*Homer und die klassische Philologie* 1869), вступна промова в Базилейському університеті; — „Про будуччину наших

освітніх заведень“ (Über die Zukunft unserer Bildungs-Anstalten 1871—1872); „Замітки не в пору“, в чотирьох частинах (Unzeitgemässe Betrachtungen 1873—1876: 1) Dawid Strauss, der Bekenner und Schriftsteller. 2) Von Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben. 3) Schopenhauer als Erzieher. 4) Richard Wagner in Bayreuth); — „Людське, надто людське, книжка для вольних духів (Menschliches Allzumenschliches, ein Buch für freie Geister 1876 u. 1877); продовження сего твору в „Vermischte Meinungen und Sprüche 1876—1878; Der Wanderer und sein Schatten 1879); — „Дениця, гадки про моральні вабобони“ (Morgenröthe, Gedanken über die moralischen Vorurtheile 1880 u. 1881); — „Весела наука“ (Die fröhliche Wissenschaft — La gaya scienza, написана 1881 і 1882); — „Так проговорив Заратустра — книжка для всіх і для нікого“ (Also sprach Zarathustra — Ein Buch für Alle und für Keinen 1—4, 1883—1885); — „По той бік добра і зла“ (Jenseits von Gut und Böse 1885—1886); — „Причинки до генеалогії моральности“ (Zur Genealogie der Moral. Eine Streitschrift 1887); — „Вагнеріям. Музикантський проблем“ (Der Fall Wagner. Ein Musikanten-Problem 1888); — „Сумерк між божками, або як філософується молотом“ (Götzendämmerung, oder wie man mit dem Hammer philosophiert 1888)*); — „Воля до власти. Проба переціновани всіх вартостей“ (Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwerthung aller Werthe). Ніцше задумав написати обширний твір у чотирьох частинах: 1) Der Antichrist. 2) Der freie Geist. 3) Der Immoralist. 4) Dionysos. Тут хотів автор подати історично-генетичний звязок моральних понять; хотів піддати безоглядній критиці, а згідно з лобним, шовіністичним насмішкам етичні вартости, хотів понизити вартість етики, яку признає людськість. Однак не здійснив того, що задумав. Захопила його віч божевілья. Скінчив лише першу частину п. т. „Антихрист“, у якому офірою його цинізму стає християнство. Годить ся ще згадати статтю в грудня 1888 р. „Ніцше проти Вагнера“ (Nietzsche contra Wagner) і „Поезії“ від 1871—1888 р. (Gedichte).

* В творі „Die Götzendämmerung, oder wie man mit dem Hammer philosophiert“ розбиває молотом свого пера філософічні системи, науку вчених і погляди ріжких письменників, розбиває культури народів. Але се розбиває тільки безкритичною ненавистю до всего великого, та глупою насмішкою з того, що в світі придбало собі сяку-таку пошану.

Читаємо часто і чуємо вислови: Ніцше філософ — філософія Ніцше. Скільки в тім правди? Ми скажемо: Нічого і ніякого. Кождий філософ, що проголошує свою науку, намагається подати на її правдивість логічні, розумові і досвідні докази, аргументи. Туманність, містику, езотеризм, символіку полишає на боці. Ніцше робить протилежно. Вже самі наголовки, та титули його писань вказують на якусь неясність, фантастику, парадоксальність, на хмарне поетичне віщовань і пророковань, а не на філософію в правдивому того слова значіню. Що се значить: „Так проговорив Заратустра — книжка для всіх і для нікого“; — „Сумерк між божками, або як філософується молотом“; — „По той бік добра і зла“ і инь.? По думці Ніцше, філософія не є логічним, системним, розумовим доказом якоїсь правди; філософія — се суб'єктивна заява того, чого бажають, чого домагаються інстинкти чоловіка. „В кожній філософії є пункт, де „переконань“ філософа виходить на сцену: або сказати словами давньої містерії: *Adventavit asinus — pulcher et fortissimus*“, значить, усі філософи „уявляють собі, немов би вони відкрили і дійшли до своїх власних гадок саморозвитком холодної чистої, божесько безжурної діалектики... У філософа нема нічого і ніякого неособового“. Ніцше каже, що філософія вказує, яким є її автор — „значить, в якому розмежуваню поставлені до себе внутрішні інстинкти його природи“. Він признає тільки філософію інстинктів і се філософія творить світ в його моральністю на свій лад. „Філософія — се самий тиранський інстинкт, найбільш духовна воля до влади*), до „сотворення світа“, до *causa prima*“. Вулич-

*) „Воля до влади“ Ніцше — се відміна „волі до життя“ у Шопенгауера. Для Шопенгауера „рiчю самою в собі“ (*Ding an sich*) у фізичному світі і в духовних областях є воля. Інтелект — се тільки знаряд волі, яким вона користується ся кожної хвили. Розумість ся, се хибно, бо кождий знає з власного досвіду, що інтелект визволюється ся иноді з під влади волі. Світ отже і все, що на світі, по думці Шопенгауера, є впливом якоїсь безрозумної, безцільної „волі до життя“. Погляд Шопенгауера зродив ся з волюнтаризму, що голосив і голосить ще й до нині (Паульзен), що головним чинником і основними умовами цілого духового життя, є прояви волі, як от спочування, нахили, афекти, пристрасти. Одначе Шопенгауер і иньші прихильники волюнтаризму не дають нам ясної дефініції, що треба розуміти під волею. Ніцше хотів щось нового створити, тим то перемішав „волю до життя“ на „волю до влади“. Але ся новість дуже наївна і примітивна. Ніцше обожає силу, могутність, змогу панувати; сила фізична на першому місці. Хто сильніший, може існувати на світі.

ними епітетами обкидає філософів, що инакше розуміли своє завдання. Те саме робить і в науковим повагам. „Що таке чоловік науки? Се неаристократичний рід людей без авторитивних і категоричних прикмет; в нього є працьовитість, терпеливе порядкованє і розмежованє, рівновага і міра в діянню і бажанню“, нема скажених оргій уяви і догматичних парадоксів. Для Ніцше невністю є лише його „я“ і його інстинкти. Помад своє „я“ не визнає нічого, тим то для нього не існує се, над чим трудили ся людські уми, як от: Бог, правда, дійсний світ, річ сама в собі, обовязок, сумління. На перекір людськості, яка визнає, що є на світі дещо правдиве і добре, ставляє безоглядний скептицизм. „Хто вірить у правду — сей не вольний дух... Могутність і воля духа виринають із його сили і надсили, та проявляють ся в скептицизмі“. Люде признають се правдою, що можна доказати чи то досвідом, чи розумовими заключеннями. Кождий філософ і пересічний чоловік хоче пізнати правдиве, хоче зійти до правди, а Ніцше сї заходи найменує „забобонами філософів“. „Ми отже хочемо правди: Чом радше не неправди? Невпевности? Навіть невнання?... Признаати неправду як умову життя — се філософія по той бік добра і зла. Неправдиві правди потрібні до життя... Що таке правди чоловіка? Се брехні, яких годі опрокинути... Воля, що змагає до правди, то закрита воля смерги... Виповісти правді послух се свобода духа“. Вкінці категорично приказує, що головним правилом життя повинна бути регула кровожадного ордена Ассасинів: „Нема ніякої правди, все доволене“. Все отже на світі брехня, лише парадоксальні афоризми Ніцше правдиві! Хто так дивить ся на філософію і хто так її розуміє, як Ніцше, годі найменувати його філософом, а афоризмову, бездоказову науку філософією. В реченю: „Нема ніякої правди, все доволене“ містить ся цілий світогляд Ніцше як поета-мораліста. Слова мораліст ужили ми не в філософічному розумінню, але радше в проповідницькому аначіню. З одного боку означено тут скрайній скептицизм і повну негацию всего, а відтак проголошено модерну етику. Тепер зупинимо ся при сій етиці.

а все слабе най пропадає. Він ентузіазмує ся нормою „сила перед правом“, якої головним речником філософ Гартман. Се правило є підвалиною усєї етики Ніцше, а се нічого иньшого, як комбінаційна сумішка „волі до життя“ Шопенгауєра і „боротьби за існуванє“ Дарвіна. Так виглядає оригінальність писань Ніцше.

Сучасні моральні вартости в Європі аномальні, тим то забираєть ся Ніцше зробити „переціноване всіх вартостей“. Переціноване зачинає запереченем загальних правд. Як є різні люде, так і різні правди. Все на сьвіті повстає припадково. Нема ніякої причиновости, ніякої мети. „Сном здав ся мені сьвіт і поемою Бога. Сей сьвіт, вічно недосконалий відтиск“. А на иньшому місці: „Спільний характер сьвіта у вічність є хаос, не в розумінню недостатчі конечности, але в недостатчі порядку, поділу, форми, краси, мудрости“. Тим то Ніцше вважає хаотичність, нефлогічність, неправильність, помилність житевою конечністю. Що лише є на сьвіті, — се вплив доконечности. Богів не має — „боги померли“. Бог — „божевільний твір чоловіка... Біль, неміч, утома сотворили всіх богів і всі позасьвіти... не треба пхати голову в пісок небесних річей, але свобідно її носити, голову землі, що творить змисл землі“. Немає вольної волі. Чоловік отже не відповідає за свої вчинки. „Залізні руки конечности“ стоять в тісному звязку в припадковістью“. Кермуючи ся такою метафізикою, для Ніцше певністю є лише його „я“ і його інстинкти. „Я є тільки тілом вповні і нічим понад се; а душа лише словом для чогось на тілі. Тіло — се великий розум... Знарядом твого тіла — твій малий розум, се, що ти найменуєш духом“. Інстинкти — причина морального і фізичного діяня. Вони — норма і законодавець усього. Кождий повинен собі творити мораль, відповідну до своїх інстинктів. Чоловік не повинен кермувати ся ніякими загально-людськими моральними переконаннями, бо вони фальшиво побудовані. „Переконання — тюрма“. Людей з моральними переконаннями не годить ся брати в рахубу при оцінці етичної вартости. „Аби мати право говорити про стійність і нестійність треба глядіти на пятьсот переконань під собою і на стілько за собою“. Придержувати ся моральних принципів — се глупота і перепона в забаганках одилиці. „Завірити своєму чуттю, значить, слухати більше свого діда і своєї бабки і своїх прадідів, ніж богів, що є в нас, нашого розуму і нашого досьвіду“. Автор впадає в суперечність. Раз ставить висше тіло в інстинктами, раз знову сьвідомість волі, значить розум. Таку суперечність доба-чуємо ще і в иньшому місці, а то, коли говорять, що про кінець життя має рішати розум. Розумна смерть — се добровільне самоубійство; нерозумна — недобровільна, природна смерть. Признаючи иноді сьвідомість волі заперечує тим самим повну недостатчу волі

і невідповідальности. Але Ніцше сам не знає, чого бажає. Йому байдуже суперечність в поглядах. Ніцше квестіонує етичні вартости, перед якими людськість клонила голову. Критика дуже натягнена. Надія — найбільше лихо, бо вона спляє нуждаря наложити на себе руку і вкоротити своє жите. Справедливість — се проворне, еґоїстичне вирахованє. Безсторонньої справедливости нема. Чоловік хоче забезпечити свою позицію, тому входить у зносини з иньшими. Правдомовністю послугують ся люде з огляду на вигоду, бо при брехні, скритости, хитрости треба більшого напруження, більшої застанови і роздумуваня. Сучасна мораль має на оці всіх людей, а се аномально. В Европі заходять ся, аби всі люде мали однакові, рівні права, а Ніцше хоче кастовости; хоче панства, тиранства і невольництва; девятнацятье столітє — столітє маси. Його мораль — „озвірене чоловіка до ступня звіря-карлика рівних прав“ (*Verthierung des Menschen zum Zwergthiere der gleichen Rechte*). Все тепер хоре, немичне, несамостійне. Одна частина сучасної людськости повинна пропасти, а на її трупах має народити ся „надчоловік“, себто новий рід людей-аристократів, упривілейованих оліґархів; одна знову частина мусить стати невольниками оліґархів. Теорія „надчоловіка“ основуєть ся на половому доборі і на переміні пород Дарвіна, хоча Ніцше відпекуєть ся анґлійського натураліста руками й ногами, бо хоче бути ориґінальним. Але сю теорію „надчоловіка“ не попирає ніякими доказами анатомічними, фізіолоґічними, ембріолоґічними, географічними, геолоґічними, палеонтолоґічними, як се робить Дарвін із теорією натурального добору і переміни пород. Надчоловік має о стілько перевишати теперішнього чоловіка, скілько сучасний чоловік перевишає малпу, або инакше, сучасна людськість є „мостом-переходом“ між звірями і надчоловіком. Чоловік мусить пропасти, щоб народив ся надчоловік. Заратустра подає нам близші звістки про сего надчоловіка, про його етику і про чинники, з підмогою яких появить ся „вольний дух будуччини“. „Коли Заратустра мав трицять літ, полишив свою вітчину і пішов у гори. Тут пробув десять літ на самоті роздумуючи про самого себе, про моральні вартости і людські відносини. Набравши великої мудрости, вертає в долину, заходить до міста, де застає багато людей, і проповідує їм свою науку. „Учу вас надчоловіка. Чоловік, се те, що мусить бути переможене. Що зробили ви, аби його перемогти? Усі сотворіня со-

творили доси щось більшого від себе: а ви хочете бути відпливом сього великого припливу і вернути ще радше до звівірати, як перемогти чоловіка? Чим є малпа для чоловіка? Насьмішкою або болючим соромом. Як раз тим має бути чоловік для надчоловіка: насьмішкою і болючим соромом. Зробили ви дорогу від хробака до чоловіка, а багато в нас іще хробака. Колись були ви малпами, а ще й тепер чоловік є більш малпою, ніж яка-не-будь малпа. І наймудрійший між вами — се лише суперечність і мішанина рослини і привида. Та чи я накликаю вас, аби ви стали привидами і рослинами? Гляньте, я навчаю вас надчоловіка! Надчоловік є зміслом землі (der Sinn der Erde). Хай скаже ваша воля: надчоловік буде зміслом землі. Заклинаю вас, мої братя, полишіть ся вірними землі і не вірте тим, що говорять про надземні надії! Вони отруйники, свідомі або несвідомі. Се згїрдники тіла, морітурі... Колись проступок супроти Бога був найбільшим проступком, але Бог умер, а з ним повмирили сї проступки... Колись гляділа душа згїрдно на тіло: і тоді була ся погорда чимсь найвищим: вона хотіла бачити його худим, поганим, виголоднілим. А скажіть мені: що каже тіло про вашу душу? Чи не є ваша душа вбожеством, брудом і нужденним вдоволенем? Справді, чоловік — се брудний потік. Мусить бути море, що прийняло би брудний потік, не закаламутивши себе. Дивіть ся, я навчаю вас надчоловіка: він є тим морем, у якому зможе поринути ваша велика погорда". Ніцше подає нам у надчоловіці образ будучого покоління, повного невгамованої сили, без ніяких моральних переконань, яке має повну волю і повний дозвіл вдоволяти свої інстинкти, примхи і забаганки. Се покоління настане тоді, коли людськість не буде придержувати ся ніякої етики, лише прийме лікарську рецепту Ніцше. Головні підвалини народин „надчоловіка“ є жадоба і „воля власти“, та значний, багатий, надмірний засіб сили. Ніцше освячує підступ, жадобу крови, хижість, невмоливість, суворість, очернене і ивнші такі злочини, коли се стає підмогою власти, сили і приємністю інстинктів. „Мій брате, війна і боротьба — злі річи? Але конечно се зло, конечно заздрість, недовірчивість і очернене між твоїми чеснотами“. До народин „надчоловіка“ потрібний поділ людськості на дві категорії: на панів-аристократів, що мають силу і власть в руках, і на рабів-невільників. Перші можуть робити все по своїм уподобанням; другі мають без ніякого протесту слу-

жити першим і сповняти все, що прикажуть перші. З незвичайної, могутньої, першої категорії народить ся „надчоловік“. Кожде висшєє типа „чоловік“ — се діло аристократичної суспільности, яка має здвигнути ся на трупах слабих, понижених, підлих (ge-mein), спокійних, тихих. У витворенню сеї суспільности не може бути ніякої гуманности. По думці Ніцше, кожда висша культура не є ділом гуманности. Аристократична каста виросла з варварства. „Люде природною ще природою, варвари в найстрашнійшому розумінню слова, хижаки, ще в посїданню незломаних сил волі і жадоби власти кинули ся на слабші, більш обичайні, спокійні раси“. Сї варвари були „більш цілі люде“, а „се значить, що були більш цілі бестії“. Аристократ повинен виховувати в собі „бестію“, бо вона родить свідомість своєї сили, підносить на „найвисші вершини“, звідки може глядіти відважно, безжурно, насмішно, грізно... на все драматично-трагічне“. Вона витворює пиху і гордовитість, що додають субектови зверхнього блиску. „Найгірша зараза не могла би стілько нашкодити людськості, як коли-б одного дня пропала з землі пиха. Без пихи і самолюбства, що були-б тоді людські чесноти?“ Ся бестія, найгарнійша і найбільш величня прикмета аристократизму, „довершує страшні вбийства, пожежі, насильства, торттури, своєвільно, з повною рівновагою духа, немов би се були студентські збитки“. Вона дає дозвіл похваляти різню, вбийства, рабунки, коли „діяч учинку“ (That-That-ter) може се зробити, коли се його вдоволяє, бо „міцна, повна природа не бере серіозно своїх злочинів“, бо „душа злочинця хотїла крови; його палила спрага за щастєм ножа“. За се не має права ніхто його судити, бо він сам себе судить. „Судді, що засуджують злочинців, не мають ніякого почуття для краси їх учинків. Тип злочинця — се тип сильного чоловіка, тільки що пробуває в неприязних відносинах“, бо не має захистних скритків. Обожанє для власти і сили так засліпило Ніцше, що підносить до незвичайної величини найбільших злочинців, пр. братство Ассасинів, що поклало собі метою вбивати і рабувати кого захоче, що на своїому прапорі виписало: „Нема ніякої правди; все дозволене“. Для Цезара Борджія, поганого тирана і кривдника, що поповнив багато потайних убийств, не знаходить досить слів похвали. „Вповні не розуміють хижих звїрят і хижого чоловіка ті, що добачили якусь хоробливість в тому найздоровійшому із усіх

хижих звівів". Се взір аристократичного типа, з якого вийде надчоловік та „вольні духи будуччини“.

Ідімо далі за прикметами оліґархів. До тепер „псевдовільці духи“ проповідували „рівність прав“ і „спочуте для кожного терпіння“. Фільософи будуччини думати-муть инакше. „Невмолимість, насильство, невільництво, небезпека на вулиці і на вкруги, скритість, стоїцизм, спокуса і ріжного рода чортівства, все вле, страшне, тиранське, хиже, звівірське і гаспидське в чоловіці служило до вивиснення типа „чоловік“. Ми зовсім не те, як „libres penseurs“ — „liberi pensatori“ — „вольнодумці“ і як усі ті славні речники „модерних ідей“ люблять себе іменувати. Сі духи згїрдно дивлять ся на масу; не входять в ніякі зносини з нею. Вони називають її „глупою чередою“. Аристократам годить ся знущатись над слабими, коли їх терпінє і муки зможуть вдоволити могутного кривдника. „Яке се приємне чутє показати без застанови свою силу на слабому. Яка розкіш de faire le mal pour le plaisir de le faire! Що за втіха в знасилуваню!... Не робити собі нічого з того, коли заподієть ся кому яке терпінє — се щось велике, се належить до величини“. Апотеозуючи звівірства, опрокидує і висьміває Ніцше етику милосердя. Перевертає до гори ногами тезу Шопенгауера: *neminem laede, immo omnes, quantum potes, juva*. Шопенгауер признав чутє милосердя за головний чинник людського розвитку. Ніцше добачує в милосердю багато еґоїзму. Робимо иньшим добре тому, бо се збільшає в нас почутє власти, а до того ставляємо в залежність тих, для кого ми милосердні. Иноді нудьга наклонює нас до того. Милосердем побільшаємо терпінє сьвіта, бо горюємо не лише своїм нещастєм, але й нещастєм наших близьких; тим вменшаємо охоту до життя. Милосердні ми тому, бо жахаємо ся, аби коли не впала на нас нужда; горе окруженя псує нам веселий настрій, отже намагаємо ся віддалити від себе сумний вид. „Милосерде — се симпатія деґенерації“, бо збільшаємо і піддержуємо число хорих і слабих. Марнуємо свої сили на нуждарів, замісь трудити ся над придбанєм сили у аристократії. Все, що хоре, найпропадає. Треба бути „невмолимим“. Підпомагаги нещасливій череді панам не годить ся. Правда, коли такий чоловік милосердний, що „з природи є паном“, то його милосерде може мати ваґтість. „А що з милосердя тих, що терплять!“ Між аристократами нема знову милосердя, бо *inter pares* нема „ласки“. Милосерде і взаїмна підмога може бути тільки між упривілейованим поколі-

нем будуччини, між тими, що „мають один біль і одну надію“. Помагати можна „тільки таким робом, як ти сам помагаш собі“. А зрештою могутні аристократи почувають себе до обов'язку лише „для своїх рівних“, а проти осіб „нижшої ранги“ поступаєть ся, „як серце захоче“. Коротко, по думці Ніцше, сучасна християнсько-демократична мораль милосердя є признакою дегенерації і упадку Європи. Вона зі своєю любовю і охороною слабих і угнетених є реакцією проти міцних, могутних, що мають дозвіл робити все, навіть мордувати, рабувати, тішити ся мартирольогією темної „череди“. Адже все підле, пересічне, нужденне, хоре най щезає з землі. В „Антихристї“ горячо припоручає і приказує новим філософам нової суспільности „надчоловіків“ нищити все, що не підходить під рівень аристократизму. „Слабі і невдачні повинні пропасти: се перша заповідь нашої любови близьких. До сего треба їм ще допомогти“. Тільки цікаво знати, хто тоді служити-ме аристократам? хто буде їх невольниками?

Для тих двох категорій людей творить Ніцше дві моральности: „аристократичну, панську і невольницьку“ (Herren-Moral und Sklaven-Moral — Jenseits von Gut und Böse). Взаїмно вони собі ворожі. Обі дивлять ся крізь иньший призмат на сьвіт; обі мають відмінні понятя добра і зла. „Що таке добро? Все, що збільшає почуванє власти і сили в чоловіці. Що зло? Все немічне“. Добре отже є се, що може вдоволити інстинкти, а зло, ще стає перепорою в їх забаганках. Крім сего, що ми вже згадали, головнішими чинниками панської етики є сі приписи: „Чи зможеш сам надати собі норми добра і зла, а свою волю вчинити собі законом? Чи зможеш бути судиєю і местником свого права? Робіть, що хочете, але будьте тими, що можуть хотіти. Будь паном. Будь заєдно першим, не дай себе випередити нікому. Будь невстрашимим, а при тім страшним. Будь без журби, циніком і напастником! Сього домагаєть ся мудрість; се женщина, що любить тільки борця. Хто хоче бути творцем, мусить бути тим, що нищить. Твоя воля най буде тобі правом. Воле моя, будь невмолима в перемові, скоро нищити в побіді. Чи ти є новою силою і новим правом? Чи ти сам є мотором руху? Чи зможеш змусити звівзди, щоб ходили навкруги тебе? Моїми товаришами мусять бути душі творчі, триумфатори, що збирають плоди. Не привязувати ся навіть до наймилійшої особи (бо вона тюрмою), ані до вітчизни, хоча-б найбільше була нещаслива і потрібна помочи; ані до

милосердя, знання, ані до своїх чеснот. Треба знати себе охоро-
 нити: найміцніша проба незалежності. Мій суд — є моїм осу-
 дом: до сього кождому вась. Треба раз позбути ся лихого смаку,
 хотіти бути однакового переконання в багатьома. „Добро“ не є вже
 добром, коли й сусід так говорить. Вкінці мусить воно все так бути,
 як бувало: великі річи для великих, усе незвичайне для не-
 звичайних“. Се були-б важніші приписи панської етики. Яким
 робом витворила ся мораль аристократів по поглядам Ніцше? Ми
 вже згадували, що культура почала ся тоді, коли варварська раса
 зробила нахід на спокійну, тиху, слабшу расу, що займала ся
 ховом худоби, продажею виробів, та перемогла її і насильно зро-
 била своїм невільником, а чуже майно своєю власністю. Так по-
 встали грецька і римська культура, а на їх трупах культура Гер-
 манів. Сі варвари-аристократи маючи силу і власть у своїх руках
 кермували переможеною суспільністю, видавали закони по своїй
 впадобі; були мірилом моральної вартости, а навіть її твор-
 цями. Аристократ осуджує, що „шкідне йому, се шкідне само
 в собі“; він є тим, що надає міру річи. Все, що стояло на
 низшому ступені розвитку і було слабше від него, та підчинене
 йому — се зле, простовате, низьке. Таким робом виринули при-
 кметники: добрий і злий. „Добрий“ значить тільки, що панський,
 аристократичний, висший; „злий“ — се „низький“, простакуватий,
 слабий, невільник. Свої погляди намагаєть ся Ніцше поперти до-
 казами в етимології, але ся науковість побудована на крихких
 основах. У аристократичній моралі „на переді стоїть чутє пов-
 ноти, власти, що хоче розляти ся, свідомість богацтва“; у моралі
 внасилених, слабих, угнетених на першому місці виписана „пессі-
 містична злоба“ на ціле положенє чоловіка. Невольницька мораль —
 антитеза аристократичної. По тій моралі „злим“ є се, що викли-
 кає острах: невгамована сила, гордовитість, суворість, невмоли-
 мість, ненаситність, насильство, вбийство, рабунок, катованє, зну-
 щанє; — „добрими“ є сі прикмети: милосердє, сердешність, ла-
 гідність, терпеливість, підмога. Ся мораль — се „мораль користи,
 пожиточности“. Невільник глядить ненависно на прикмети ари-
 стократа, скептично і недовірливо на все „добре“, що поважаєть
 ся в горі. Він не здібний сам для себе встановляти моральну
 вартість; він має придержувати ся сеї, яку йому дали пани. „Се
 виключно право панів творити вартости“. Неволь-

ницькій моралі авторитативну санкцію надали духовні, що поставили собі за завдання взяти в оборону „глузу череду“ угнетених і покривджених перед визиском аристократів. Найперше жидівські духовні, а опісля християнство стало боронити слабих; за християнством пішли демократично-поступові змагання, що теж мають на меті „череду“. Ніцше доволі швидко реферує історичві події. Метод витвореня Атенської культури упривілейованою верствою при підмові невільництва ставляє як доконечний взір культурного розвитку в иньших часах. Кожному обзнайомленому трохи в історію звісно, що культура не завсїди розвивала ся так, як сего хоче Ніцше. Бувало й таке, що як раз невільники і угнетене та переможене суспільство давали почин культурі. А скілько знову людей визначних, що надавали напрям епохам і цілим століттям, походило в найнивших верстов. Зрештою кожний, хто думає здорово, вважати-ме аристократичні забаганки Ніцше при иньшних обставинах божевільною утопією. Проповідуючи панську мораль він ворожо глядить на сучасні демократичні змагання. Його обурює до нестями рівність усіх людей перед правом. У тих словах містить ся „плебейська ворожнеча проти всего упривілейованого і самовеличного“. Тут розходить ся про „*ni dieu ni maître*“. Се негация самого життя. „Воно звучить так, наче-б хто приобіцював віднайти життя, що вдержувалось би від усіх органічних функцій“. Він падькає, що нині кожний може навчити ся читати і писати, та сим робом користати із освітних здобутків людського духа. Давнійше читанє і писанє було власністю богів, опісля зійшло до вибраних, а нині до „череди“. „Суспільний устрій без кастовости неможливий, бо успішне життя домагаєть ся авторитету. „Богато придбано, коли вкінці великій многоті впоєно се чутє, що вона не може дотикати ся всего“. Але тим авторитетом можуть бути лише аристократи. „Признака доброї і здорової аристократії, коли вона чує себе не функцією (королівства або чого инь.), але його зміслом і найвисшим управненєм — що тому вона в доброму сумліню бере як офіру велике число людей, яких за дла себе всуває до невільників“. Вони мають пильно глядіти, аби „своїх обовязків не визити до обовязків для кожного: свої права і їх виповненє вчислати до своїх обовязків“. Вони повинні вірити, що суспільність існує не для суспільности, лише як підвалина, на якій має побудувати ся аристократія. Сього повинні як найпильнійше берегти, бо в противному разі переможе „чередна мо-

раль", значить, милосерде одного для всіх і всіх для одного, та загальне братерство і загальна взаємна підмога, а се спинить на родини надчоловіка і розвиток аристократичних пород. Ніцше найменує корупцією компроміси царів, самовладників і олігархів із „чередою“. Демократичний рух — се симптом упадку і дегенерації сучасної людськості. Таким самим симптомом декадентизму є феміністичний рух. Ніцше вважає жіноцтво безрозумними сотворіннями. Женщину ціхує глупота навіть в кухні, де одиноке її призванє. „Nis Rhodus, hic salta!“ „Коли-б женщина вміла думати — була-б як куховарка від тисячних літ винайшла найбільші фізіологічні факти і взяла би у свої руки медицину“. Жінка не розуміє, що таке страва? Лихі куховарки і їх повна недостача розуму в кухні спинили розвиток чоловіка. „Ніщо не є жінці більш чуже, осоружне, вороже як правда, — її найбільша штука брехня, її найвисша справа — позір і краса“. Жіночий рух — се щось „вічно-скучне в жінці“. Еманципацийні змаганя жіноцтва належать „до найгірших поступів загального опоганеня Європи. Бо щож зможуть виявити сьвітови недоладні спроби жіночої науки і самовідслони?“ Ніцше сумніваєть ся, чи женщина, коли пише про женщину, хоче визволення — і чи може хотіти... Він питаєть ся: чи сама женщина признала коли жіночій голові глибину, жіночому серцю справедливість? Женщина доси була найбільш зневажувана самим жіноцвом. Він похваляє церков за її висказ „mulier taceat in ecclesia“, Наполеона за його „mulier taceat in politicis“, а вкінці заявляє, що „справдешнім приятелем жіноцтва є сей, що кличе до них: mulier taceat de muliere!“ Се признака корупції інстинктів, коли женщина покликаєть ся на паню Roland, на паню де Staël або на George Sand. Сі три є „комічними жінками — нічо більше — і найліпшими аргументами проти жіночої еманципації і самовеличности“. Мужчини трактували жіноцтво до недавна як птахів, що заблудили до них в якихось гір: як щось ліпшого, вразливішого, дикійшого, чудовійшого, солодшого, але також як щось такого, що треба замкнути, аби не втекло. „Жіночі еманципатори не йдуть в рахубу“. Мрії про рівні права, про рівне вихованє, рівні домаганя і зобовязаня — се типічна признака плосколобности. Такий чоловік дуже „коротко“ думає про всі головні питання життя. Чоловік знову, що має глибину духа, тільки орієнтально може думати про женщину; він мусить почитати її як власність, як щось призначене

до послуги. Призване мужчини: „Я хочу“; доля жєнщини: „Він хоче“; значить, жєнщина сотворєна для любови, послуху і повної зависимости від мужчини. Чоловік повинєн стати по сторонї авийського розуму; повинєн поступати по прикладу Греків, що в прибільшуванєм культури від Гомера до Перікля острійшими стали проти жєнщин. Се було „конєчно, льогїчно, по людськи“. Де тїлько промисловий дух перемїг вїйськового і аристократичного, там жєнщина стрємить до економїчної і правної самостїйности „коници“. „Жєнщина як конїс“ стоїть на воротах модерної суспїльности. Визволєна жєнщина перєстає бояти ся мужчини, а через те вона дєгенєруєть ся. Еманципация проявляє себе поступєнним ослаблєнєм і притуплєнєм усїх найбїльш жїночих їнстинктїв. Еманципаторїв жїноцтва найменує плосколобними приятєлями жєнщини, учєними ослами, бо осьвїта робить жєнщину нездїбною до першого і останнього її призваня — родити сильнї дїти. „Мужчину треба виховувати до вїйни, жєнщину до достатчєня жовнїра: все иньше дурниця“. Сучаснє подружє — се „зопсутїй конкубїнат; вбожєство душї в двїйку, бруд душї в двїйку, нуждєннє вдоволенє в двїйку“, значить, подружє є обмежєнєм волї. „Змисловїсть — райськє щастє землї“ мусить мати у панїв-аристократїв повну волю, бо инакше не народить ся надчоловік. Висьмїває тих, що заказують чужоложити і викорїстувати жїноцтво для вдоволеня розбурханих їнстинктїв. Нїцше отжє засуджує жїноцтво на повсякчасних невїльниць аристократичної суспїльности. Зрєштою нїчого дивного, бо невїльництво, по їого думцї, доконєчна условина висшїої культури. А що тепєр иньшїй рух виринув на днєвний порядок — се признака, що Европу словили дєкадєнтїзм, дєгенєрация, перєсїчнїсть, нудьга, вивисшенє „невольницької моралї“. Сю мораль підпирало і підпирє християнство, тим то безмєжна аристократична ненависть і злоба подиктували Нїцше обсипати християнство брудною лайкою, цїпїзмом і наругою, а не безсторонньою критикою вчинкїв християнства. Се признають навїть прихильнї оцїнники писань Нїцше. „Тепєр не оперує вжє аргументами, але лайкою, аби зробити християнство чимсь згїрдним і закликати маси до їого знищєня. Фальшує, перевертає до гори ногами і заперєчує дїйснїсть, дає вираз найглибшому невдоволеню з природного свїта; закид сього odium generis humani, що піднесєно в цїсарському Римї проти жидївства і християнства, повер-

тає тут знову^{*)}). Антихрист — се збірник вуличних епітетів на християнство. Ніцше вважає християнство „появою великого, найглибшого вопсуття, безсмертною поганою людськості“. Християнська релігія „вицвіла війну на жите і смерть висшому типови чоловіка, проклинаючи основні інстинкти сього типа найменувавши їх злими“. Вона спиняє милосердем, любовю ближних, понятями гріха, грижою сумління розвиток сили і волю власти у вибраних. Християнство було-б тоді йому до вподоби, коколи-б на апостольськїм престолї царствували такі злочинці, як Цезар Борджія; тоді могли би кро-вожадні і невгамовані інстинкти погуляти собі доволї, тоді „більш цілі бестії“ привели-б на сьвіт надчоловіка.

На тім кінчимо короткий нарис про „фільософію“ Ніцше. Ми старали ся понайбільше власними його словами схарактеризувати замітнійші риси в патологічної творчости його духа, аби охоронити себе від вакиду „упередження“.

Як найменувати етику Ніцше? Правду скавати, вона сама про себе видає осуд. Його „перецінованє моральних вартостей“ є негациєю всіх етичних поглядів і напрядів, бо хто не признає різниці між добром і злом, або хто так розуміє понятя добра і зла, як Ніцше, сей тим самим не признає ніякої етики. Таким робом квестионує ся сьвідомість волї, що може рішати про моральні питаія. Етичні принципи „вольних духів“ — се принципи варварства, звїрства, насильства і дикої змисловости. Послухаймо, що говорить прихильник Ніцше, Гальвіц про сю етику: „Мораль Ніцше хоруг на одну невлічиму рану. Вона хоче стояти в службі жита і провадити людськість до висшої осьвіти. Кождий в осїбна в тому полишений Богом і людьми: Бог умер, а на повнорозумову співроботу і керму иньших людей ніхто не може і не повинен рахувати. Кождий сам своїм розумом мусить витворити моральне унормованє сьвіта і піддати себе похибкам і іллюві, аби могли продовжувати своє жите з дня-на-день.

Дійсний сьвіт одначе, якому Ніцше відмовив вповні розуму, мстить ся добрим юмором на свойому згїрднику. Ніцше може навіть оспорювати кожду його обьєктивну причиновість, одначе мусить сконстатувати мудрість і гармонію в цілому ходї дотеперішнього роввитку сьвіта, яких і людська сьвідомість не може

*) Friedrich Nietzsche. Ein Lebensbild von Hans Gallwitz. Dresden und Leipzig 1898.

прослідити. Нерозум хаоса розумніший в кожному разі, ніж наймудріший мислитель на світі... Ніцше, що теоретично заперечує кожде планове впорядковане і причиновість поза людською свідомістю, замотуєть ся всюди у своїх дослідах в тенети найвлучніших і наймудріших причин, він не може втекти від сеї чудової гармонії, що розляла ся над сим хаосом світа... Не вдало ся Ніцше відбудувати сеї світа, який зруйнував, він вносить суперечність свого нутра до вишнього світа, коли правдомовність змушує його частійше визнавати слово Павла: „божеська глупота мудріша, ніж люде“¹⁾).

Під кінець скажемо дещо про стиль і форму писань Ніцше. Послухаймо, що говорить сам автор, що говорять иньші вчені, а відтак скажемо від себе дещо. „Афоризам, сентенція, в яких я перший між німецькими майстрами — се форми „вічності“; моя се гордість, сказати в десятиох реченях, що другий скаже в цілій книжці. Я дав людськості найглибшу книжку, яку вона має, мойого Заратустру“. Так говорить сам автор. Д. Гальвіц каже, що в писаннях від 1878 до 1886 повно звучности, образности і колірив; писання в останніх літ писані немов би „розжареним пером, як у дропасниці скаженої пристрасти“²⁾ Др. Л. Штайн пише: „Мова Ніцше має поетичний запах, що пестить змисли, уяву сповиває млою, а в початку навіть спинає здоровий розсудок. Ніцше — се правдивий геній афоризму. Його твори в літературного боку належить до зайзаметніших і найліпших у всесвітній літературі“³⁾ Брандес називає його форму „пристрастною“ і „вповні оригінальною“ (Menschen u. Werke). Нам припадає найбільш до вподоби оцінка Нордауа: „Коли читаємо його писання одно по одному, дізнаємо вражіння від першої до останньої сторони, немов би ми чули божевільного чоловіка, що в горючим оком, дикими рухами і спіненими устами вильовує оглушливий потік слів, а иноді то засьмієть ся божевільним сьміхом, то кидає ганебні наруги і проклятя, то підскакує в заворотні швидких скоках, то кидаєть ся на спокійного співтовариша в грізною міною і затисненими п'ястуками“⁴⁾. В писаннях Ніцше, по нашій думці,

¹⁾ op. cit., ²⁾ op. cit.

³⁾ Dr. L. Stein: Friedrich Nietzsches Weltanschauung und ihre Gefahren. Berlin 1893.

⁴⁾ Entartung II.

повна анархія змісту і форми; хаос в злуці з нервовістю і хоробливістю. Уява не знає ніяких границь, розум не функціонує, брак гармонії і композиції та концентрації. Все шумить, гучить, блискає, дрожить, летить нерозважно і без застанови. Божевілля і більш нічого! Такі наші вражіння із творів Ніцше...

Яворів 1901 р.

Юрій Кміт.

